

В.Е. Байзакова* , **К.К. Дүйсекова**

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Қазақстан, Астана қ.

*e-mail: planetavenera90@mail.ru

ТІЛДІК САНАДАҒЫ «ОТБАСЫ/FAMILY» КОНЦЕПТІСІ

Тіл ұлт мәдениетінің, ұлт дамуының көрінісі ретінде қаралып, когнитивтік лингвистика мәселелері этнолингвистика, линвомәдениеттану, психолінгвистика, әлеуметтік лингвистика сияқты ғылымдар тоғысында зерттелуде. Осыған орай соңғы кездері тіл білімінде когнитивтік лингвистиканың негізгі категориясы концепт табиғатын адамның әлем туралы жинақталған мәдени, ұлттық түсініктері бейнеленген ғаламның тілдік бейнесі ретінде зерттеудің қажеттілігі мен қызығушылығы артып отыр. Мақалада тілдік санадағы «отбасы/family» концептісі екі тіл материалдарының негізінде зерттеліп, талданды. Ағылшын және қазақ тіліндегі «отбасы/family» концептісі құрамына кіретін репрезентанттар мен «отбасы» концептісінің семантикасын ашатын когнитивтік парадигмалар бойынша түсіндіріледі: 1) отбасы – бұл үй; 2) отбасы – бұл ауызбіршілік; 3) отбасы – бұл балалы үй; 4) отбасы – бұл ыстық ұя; 5) отбасы – қонайжылылық; 6) отбасы – бұл отанын; 7) отбасы – бұл әйел; 8) отбасы – бұл отбасы мүшелері.

«Отбасы-family» концептінің жалпы және ерекше белгілерін анықтау мақсатында тілдік материал қазақ және ағылшын халықтарының паремиясы негізінде зерттелді. Осындай зерттеу жүргізудің нәтижесінде сол халықтардың менталитетінің этникалық ерекшелігін айқындауға, тілдік ерекшеліктері мен лингомәдени табиғатын, әр ұлттың санасы мен ойлауының ерекшелігін көрсетуге тілдік бірліктерді салыстырмалы зерттеулер жүргізу негізінде мүмкін болды.

Түйін сөздер: концепт, «отбасы-family» концептісі, тілдік сана, лингомәдениеттану, когнитивтік лингвистика.

V.E. Baizakova*, K.K. Duisekova

L.N. Gumil'ov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana.

*e-mail: planetavenera90@mail.ru

The concept of "otbasy/family" in linguistic consciousness

The language is considered as an expression of national culture and national development, and the problems of cognitive linguistics are studied at the intersection of such sciences as ethnolinguistics, linguoculturology, psycholinguistics, and social linguistics. In this regard, recently in linguistics there has been an increasing need and interest in the study of conceptual nature as a linguistic picture of the world, which reflects the accumulated cultural, national ideas of a person about the world. The article studies and analyzes the concept of "otbasy/family" in the linguistic consciousness on the basis of two linguistic materials. Representatives that are part of the concept "otbasy/family" in English and Kazakh are interpreted according to cognitive paradigms that reveal the semantics of the concept "otbasy": 1) family is a house; 2) family is unity; 3) family is children; 4) family is a warm nest; 5) family is hospitality; 6) family is homeland; 7) family is a woman, 8) family is family members.

In order to identify common and specific features of the concept "otbasy/family", the language material was studied on the basis of the proverbs of the Kazakh and English peoples. As a result of such a study, it became possible, on the basis of comparative studies of linguistic units, to determine the ethnic specificity of the mentality of these peoples, to reflect the linguistic features and linguistic and cultural nature, the specificity of consciousness and thinking of each nation.

Key words: concept, concept "otbasy/family", linguistic consciousness, linguoculturology, cognitive linguistics.

В.Е. Байзакова*, К.К. Дүйсекова

Евразийский Национальный Университет имени Л.Н.Гумилева, Казакстан, г. Астана.

*e-mail: planetavenera90@mail.ru

Концепт «отбасы/семья» в языковом сознании

Язык рассматривается как выражение национальной культуры и национального развития, а проблемы когнитивной лингвистики изучаются на стыке таких наук, как этнолингвистика, линво-

культурология, психоллингвистика, социальная лингвистика. В связи с этим в последнее время в лингвистике возрастает потребность и интерес к изучению концептуальной природы как языковой картины мира, в которой отражены накопленные культурные, национальные представления человека о мире. В статье изучен и проанализирован концепт «отбасы/family» в языковом сознании на основе двух языковых материалов. Репрезентанты, входящие в состав концепта «отбасы/family» на английском и казахском языках, интерпретируются по когнитивным парадигмам, раскрывающим семантику концепта "отбасы": 1) семья – это дом; 2) семья – это единство; 3) семья – дети; 4) семья – теплое гнездо; 5) семья – это гостеприимство; 6) семья – родина; 7) семья – женщина, 8) семья – члены семьи.

С целью выявления общих и специфических признаков концепта «отбасы/family» изучен языковой материал на основе пословиц казахского и английского народов. В результате проведения такого исследования стало возможным на основе проведения сравнительных исследований языковых единиц определить этническую специфику менталитета этих народов, отразить языковые особенности и лингвокультурную природу, специфику сознания и мышления каждой нации.

Ключевые слова: концепт, концепт «отбасы/family», языковое сознание, лингвокультурология, когнитивная лингвистика.

Кіріспе

Кейінгі жылдары қазіргі тіл ғылымында зерттеулер тіл-этнос-мәдениет сияқты ұғымдардың бірлігінде, олардың өзара байланысында зерттеуді негізгі алғышарт ретінде алып отыр. Тіл ұлт мәдениетінің, ұлт дамуының көрінісі ретінде зерттеліп, тілдік санадағы орны, яғни когнитивтік лингвистикамен байланыстырылады. Ал қазіргі кезде когнитивтік лингвистика көптеген ғылымдар тоғысында түрлі аспектіде жан-жақты, кешенді қарастырылуда: психоллингвистика, әлеуметтік лингвистика, этнолингвистика, лингвомәдениеттану. Осыған орай соңғы кездері концептіні когнитивтік лингвистиканың негізгі категориясы ретінде әлем туралы жинақталған мәдени, ұлттық түсініктері бейнеленген әлемнің тілдік бейнесі ретінде зерттеуге деген қажеттілік мен қызығушылық артып отыр.

Әдебиетке шолу

Концепт болмысын сипаттаудан келесідей еңбектер басшылыққа алынды: ресей зерттеушілерінен – Ю.С. Степанов, Н.Д. Артутюнова, Е.С. Кубрякова, А. Вежбицкая, В.А. Маслова, шетелдік лингвистерден – Дж. Лакофф, Г. Джонсон (George Lakoff, Mark Johnson:1999), Г. Фоконие, Ф. Растие. Ал соңғы кездері қазақстандық когнитивтік бағыттағы зерттеулер мен ізденістер көбейе түсуде. Мысалға, Ж.А. Манкееваның «Қазақ тіліндегі мәдени лексиканың танымдық негіздері», М.Т. Күштаеваның «Тары концептінің семантикалық құрылымы мен лингвомәдени мазмұны», Қ. Жаманбаеваның «Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана»,

Э. Оразалиеваның «Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы», А. Исламның «Ұлттық мәдени контекстіндегі дүниенің тілдік суреті», А. Смайловтың «Әйел» концептісін қалыптастыратын тұрақты тіркесердің лингвомәдени сипаты», С. Айтқазының «Түр-түс концептісінің лингвомәдени табиғаты (қазақ, ағылшын, қытай тілдеріндегі материалдар негізінде)», А.М. Ахметованың «XXI ғасырдағы (2010-2015 жж.) қазақ романындағы «Мәңгілік ел» концепті».

Ең алдымен «концепт» ұғымының мәнін, оның негізгі тілдік ерекшеліктерін әр қырынан анықтап алайық. Концепті танытатын негізгі қағидалар мыналар: концепт құндылықтар жүйесін анықтап, оны сипаттайды; концепт саналы және бейсаналы түрде ұғымдар жүйесін таңбалайды; концепт тіл арқылы жүзеге асады, қызмет етеді; концепт адамның, тіпті толық ұлттың білімі мен мәдени деңгейінің, танымдық стилінің көрсеткіші болып табылады; концепт арқылы білім шексіз айналымда болады, яғни білім тарайды, сақталады және өңделеді; концепт мәдени ақпарат беруші, яғни ұлт мәдениетін, тілін, ұлттың болмысын, өткені мен бүгіннен мәлімет береді (Г.Р. Әмірбекова, 2006: 9).

Концепт пен ұлттық менталитеттің байланысын ғалым А.Б. Әмірбекова атап өтіп, концепт табиғаты санамен байланысын, ол тіл арқылы вербалданып, белгілі бір ұлттың мәдениетінен, оның құндылықтар жүйесінен, білімі мен тәжірибесінен, ұлттың мәдени деңгейінен ақпарат беретіндігін баса назар аударып өткен еді. Концепт табиғатын ғалым былайша қорытады: «концепт – адам тәжірибесіндегі идеалды түсініктің ең кішкене бірлігі; білімді тарату, сақтау және оны өндеудің негізгі бірлігі;

белгілі бір мәдени болмыстың негізгі ұясы» (А.Б. Әмірбекова, 2006: 48).

Концепт линвомәдениеттанудың негізгі бірлігі, өйткені мәдени концепт шындықты бейнелеудің бірлігі, концепт тіл, мәдениет, этнос жиынтығынан құралып, тұтас дүние жөнінде жан-жақты мәлімет беретін ұлттық, мәдени код. Бұдан пайымдайтынымыз, тіл мен мәдениет бірінсіз бірі өмір сүре алмайды. Тіл арқылы мәдениеттің болмысы мен табиғаты вербалданады, ал мәдениет болса тілде кодталады, ұлттық мазмұнға ие болады. Мәдениет пен тіл тұтас бір дүние, өйткені олардың өмір сүруінің шартты бір-бірінің болуы (А.М. Байғұтова, 2008: 77).

Тіл арқылы этнос бейнесі, болмысы, тыныстіршілігі, өткені мен бүгіні, мәдениеті көрініс табады. В. Фон Гумбольдт тіл мен мәдениеттің байланысы тілдік таңбалардың көмегімен жүзеге асатынын айтқан. Ол әрбір таңба, әрбір халыққа ішкі форма тән, ол халық рухы ретінде беріліп, осы халықтың дүниеге деген көзқарасын білдіреді дейді. «Сөз заттың немесе ұғымның орнына қаншалықты қолданылса, соншалықты дәрежеде шын мәнінде таңба болады. Бірақ құрылу тәсіліне және әрекетіне байланысты ол ерекше өзіндік мән, жекелік; барлық сөздердің жиынтығы, тіл – сыртқы құбылыстар әлемі мен адамның ішкі әлемінің арасындағы әлем» деген (В. Гумбольдт, 1988: 13).

Ал С.Г. Тер-Минасова «тіл – бұл мықты қоғамдық құрал, адамдарын легін этносқа жинайды және ұлтты осы тілдік ұжымның қоғамдық санасын қалыптастырады, мәдениеттің сақталуын, берілуін, салт-дәстүрді көрсетеді. Тіл мәдениеттің қатынас құралы болуына жағдай жасайды» деген (С.Г. Тер-Минасова, 2004: 15).

Ш.К. Жарқынбекова концепті түсінудегі линвокогнитивтік және линвомәдени тәсілдер бір-біріне қарсы тұрмайды, олар көмекші, толықтырушы қызметін атқарады, себебі олар бір құбылыстың екі жағы деген ойды алға тартады. Бұл тәсілдер индивидке қатысты векторлармен айрықшалаанады: линвокогнитивті концепт – жеке санадан мәдениетке дейінгі бағыт, ал линвомәдени концепт – мәдениеттен жеке санаға дейін бағыт. Концептер бір мезгілде ұлттық және әмбебап. Оны құрайтын түсініктер, бейнелер, сценарийлер ұлттық реңкті көрсетеді деген (Ш.К. Жарқынбекова, 2005:40-41).

«Мәдени концептіні» когнитивтік тұрғыдан анықтайтын болса, ол ұлттың ерекшелігін, болмысын, табиғатын, өзіндік тілдік ерекшелігі мен мәдени негізін сипаттайтын, танымдық білімдер

жүйесін оятатын тілдік атау. Сондықтан да «мәдени концепт» когнитивтік лингвистиканың өзекті категориясы болып саналады (М.Т. Күштаева, 2002: 27). Сөздердің мәдени концепт қатарына енуі олардың прагматикалық, семантикалық сипаттарына байланысты. А.С. Сейдікенова мәдени концептіні былайша анықтайды: «Мәдени концептінің құрамына ұғымдық, образдық және құндылық элементтер кіреді. Ұғымдық элемент, шындық немесе фактуалды ақпарат концептінің негізін салуға қызмет етеді» (А.С. Сейдікенова, 2009:5).

Ғалым М.Т. Күштаева мәдени сөздерді жасаушы әлеумет екендігін былай түсіндіреді: «Сөздердің «мәдениленуі» әдет-ғұрыпты сипаттайтын, адамның жекелеген қасиеттерін білдіретін сөздердің (тұрмыс, мінез-құлық, кедейлік, батырлық т.б.), тіпті нақты іс-әрекеттердің (ән салу, суға жүзу, аңға шығу, балық аулау, егін салу) негізінде де жүзеге асады. Жекелеген халық үшін бұл сөздер жалпы мәдени мазмұнға ие бола алады. Өйткені олар қандай да бір мәдени ерекшеліктерді білдіреді. Концепт сөздер мәдениеттің басты-басты ұғымдарын оның элементтері ретінде таңбалай отырып, сонымен бірге оларды мән-мағынасын да қамтиды» – дейді (М.Т. Күштаева, 2002: 13).

В.Н. Телия лингвистикалық мәдениеттану – тілдік корреспонденциясы мен өзара қатынасының синхронды түрін зерттейтін және сипаттайтын этнолингвистиканың бөлігі деген (В.Н. Телия, 1977: 217). Ғалым Ә. Қайдаров этнолингвистика жай ғана этнография мен лингвистиканың қосындысы емес екендігін алға тартып, олар бір ғылымның тоғысында бірігуі шартты дүние емес екендегін көрсетіп, тіл мен этнос этнолингвистиканың зерттеу нысаны болғандықтан, екеуі бірін бірін толықтырып, байыта түседі, мән-мағына береді. «Тілсіз этнос, этноссыз тіл өмір сүруі мүмкін емес» (А.Т. Қайдаров, Е.А. Керімбаев, 1990: 12).

Ал А. Сейілханова этнолингвистика мен линвомәдениеттанудың байланысын былайша пайымдайды: «Линвомәдениеттану – этнос мәдениеті мен сол тілде сөйлеуші халықтың лексикалық мәдени-тілдік деректерін сипаттайтын, жұрт мәдениетін өз лексикасы арқылы басқа этносқа танытатын, ұлттық рух пен ұлттық тілдік туын көтеретін, халықтың тіл байлығын тек болмысы арқылы өз тұғырына жеткізіп, келешекке танытатын, тілдік деректерді ұлттық нышанда жарата да, жарқырата да алатын, этнолингвистика пәнімен ағайындас, ұлттық

рух пен тіл арасында өзіндік жолы бар, тілді мәдениет арқылы танудағы бітіммен басқа тіл ғылымдарынан ерекшеленетін, қоғамдық-әлеуметтік, эстетикалық, философиялық сипаты бар кешенді пән» (А. Сейілхан, 2001: 23).

Тіл мен мәдениеттің өзара сабақтасып жатқандығын ғалым Г. Смағұлова лингвомәдениеттануға берген анықтасында ашып көрсетеді. Ғалымның пікірінше, лингвомәдениеттанудың міндеті – этнопсихологиялық және этномәдени факторларды есепке ала отырып, тілдің қазіргі жағдайы мен қолданысын ешбір бояусыз оның мәдени, ұлттық болмысын заман өзгерісіне сай дамуын көрсету. Бұл ретте «тіл – ұлт – мәдениет дейтін үштік лингвомәдениеттану пәнінің зерттеу нысаны болмақ» (Г.Н. Смағұлова, 1998: 147).

Материал және әдістер

Сонымен лингвист ғалымдардың ой-тұжырымдарын қорытындылай келсек, «концепті» арқылы біз ұлттың тілінен, мәдениетінен, өмірінен, тыныс-тіршілігінен, этностан хабардар боламыз. Жұмыстың мақсат-міндеттеріне сәйкес жұмыста арнайы лингвистикалық әдістер мен тәсілдер қолданылды. Зерттеу барысында концептуалды (концептілік) талдау, лексика-семантикалық және салыстыру әдіс негізге алынды.

«Қонақжайлық» концептісі, «әйел» концептісі, «отбасы» концептісі, «тек» концептісі және т.б. концептілерді әрбір халықтың ұлттық санасын бейнелейтін концептілер деп тұжырымдай аламыз. Бұл концептілер қазақ халқының күнделікті тұрмысында ерекше орынға ие және қазақ халқын өзге елден ерекшелейтін ұлттық спецификаға бай ұғымдар.

Зерттеуімізге негіз болып отырған «отбасы» концептінің қазақ және ағылшын тілі материалдары негізінде зерттеу зерттеуіміздің мақсаты болып отыр. Осындай зерттеу жүргізудің нәтижесінде сол халықтардың менталитетінің этникалық ерекшелігін айқындауға мол мүмкіндік береді. Қазақ халқының санасында бұрыннан қалыптасқан маңызды ұғымдардың бірі – «отбасы» концептісі. Ол – халықтың этникалық санасын, мінезін, ерекшелігін, тұлғасын бейнелейтін негізгі концептілердің бірі. «Отбасы» концептісі – әмбебап концепт, ол барлық тілде, барлық ұлтта кездесетін жалпына ортақ, мағынасы түсінікті ұғым. Бірақ бұл концепті әр ұлттың санасында және ойлау жүйесінде вербалдану ерекшелгі өзгеше. Оны зерттеу, тілдің ерекшеліктері мен лингвомәдени табиғатын көрсету екі мәдениетке

көрініс тапқан тілдік бірліктерді салыстырмалы зерттеулер жүргізу негізінде ғана мүмкін. «Отбасы-family» концептінің жалпы және ерекше белгілерін анықтау мақсатында біз қазақ және ағылшын халықтарының паремиясына жүгіндік.

Дүниенің ұлттық бейнесінің белгілі бір үзіндісін бейнелейтін тілдік құралдардың бірі белгілі бір тілдің мақал-мәтелдері мен нақыл сөздері болғандықтан, біз зерттеу көзі ретінде паремиялогияны алдық. Материалдық және рухани мәдениеттің маңызды ұғымдары осы ұғымды білдіретін тілдік бірліктерде шоғырланған. Мақал-мәтелдерде халықтардың отбасылық қарым-қатынасында қалыптасқан мұраттар, құндылықтар, мінез-құлық нормалары, әдет-ғұрыптар жүйесі көрініс табады, олар тарихи қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келеді.

Нәтижелер мен талқылау

«Отбасы» концептісінің мәнін түсіну үшін оның күрделі құрылымының мағыналық топтарын анықтап алу керек. Зерттеуіміздің нәтижелеріне сәйкес, олар келесідей: 1) *отбасы – бұл үй*; 2) *отбасы – бұл ауызбіршілік*; 3) *отбасы – бұл балалы үй*; 4) *отбасы – бұл ыстық ұя*; 5) *отбасы – қонайжылылық*; 6) *отбасы – бұл отанын*; 7) *отбасы – бұл әйел*; 8) *отбасы – бұл отбасы мүшелері*.

«Отбасы – бұл үй» мағыналық тобы, ең алдымен отбасы және үй сөздерін жеке-жеке зерттеуді, олардың этимологиясына жүгінуді қажет етеді. Сонымен, қазақ әдеби тілінің сөздігінде «отбасы» сөзіне келесідей анықтама беріледі: отбасы – зат.1. Үй-іші, бала-шаға, үйелмен. 2. Заң. Некеден, туыстықтан, бала асырып алудан немесе балаларды тәрбиеге алудың өзге де нысандарынан туындайтын мүліктік және мүліктік емес жек құқықтар мен міндеттерге байланысты адамдар тобы. (Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 12-том, 2011, 46).

Ал қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «үй –1.Адам тұратын баспана; 2 Ауыс. Отбасы, үй іші» (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2008: 866) – деген анықтама берген. Бұдан көрінетіні қазақ тілінде «отбасы» концептімен бір мәнде қолданылатын сөз «үй». «*Балалы үйдің ұрлығы жатпайды*» деген секілді нақылдарда «үй» сөзінің «отбасы» мағынасында қолданыла беретінін көріп отырмыз.

Отбасы сөзі сонымен қатар *үй іші, ошақ, жанұя* сияқты сөздермен синонимдес болып келеді. Отбасы көнеден келе жатқан ресми сөз,

жанұя сөзі ол публицистикалық жанрда ХХ ғасырдың соңында жиі қолданысқа түскен неологизм сөз, үй іші деген сөз тіркесі ауызекі стилде басымдық танытады, «бірге бір үйде тұратындар» деген мағына береді. Өзімізге жақын орыс тілінде отбасы сөзі «семья» және зерттеу тілі болып отырған ағылшын тілінің «family» сөзіне тура келеді: 1. Отбасы (семья) – бірге тұратын әйелі мен күйеуі, балалары мен басқа да туыстарынынан тұратын адамдар тобы (Русско-казахский словарь. Том 2. О-Я, 2007). 2. Отбасы (family) – туыстас адамдар әке, ана, бала сияқты бір-біріне туыс болып келетін адамдар тобы (Cambridge dictionary, 2012).

Алдымен отбасы концептісімен тең дәрежеде қолданылатын үй сөзін талдап көрейік. Қазақ мәдениетінде үй сөзі отбасы мағынасында негізгі ұйытқы сөз ретінде қолданылады. «Үйлі болу», «үйлену», «үйлену оңай, үй болу қиын» деген сияқты тұрақты тіркестер отбасы құру деген мағынаны білдіреді. «Үйің болса, күйің болады» немесе «Үйі жоқтың – күйі жоқ» деген мақал-мәтелдер отбасы құрудың маңыздылығын алға тартады. Ал ағылшын мәдениетінде «*The house is a fine house when good folks are within*» деген мақалы бар. Үй отбасы мүшелерімен, ондағы жылудықпен бағаланатындығын, отбасының мәні адамдардың қарым-қатынасында дегенді алға тартады. «*Men make houses, and women make homes*» деген ағылшын тіліндегі мақал отбасылық ырыс-береке әйел міндеті екендігін көрсетеді. Екі тілде де «үй/home» сөздері отбасы мағынасында қолданылып отырғандығын көреміз.

Мақал-мәтелдерде «отбасы – бұл ауызбіршілік» деп те вербалданады. Отбасы сөзімен парапар қолданылатын үй сөзі отбасының мәні отбасы мүшелерінің ауызбіршілігінде екендігін, олардың рөлін білдіреді: «*Атасыз үй – батасыз, анасыз үй – панасыз*», «*Үйді қырық еркек толтыра алмайды, бір әйел толтырады*», «*Үйдің басын қатын қосар, Елдің басын батыр қосар*», «*Атасыз үй болса да, ассыз үй болмайды*». Ал ағылшын тілінде: «*The wise woman builds her house, but with her own hands the foolish one tears hers down*», «*The house shows the owner*», «*Men make houses, and women make homes*», «*Every dog is a lion at home*», «*The house is a fine house when good folks are within*», «*Owner should bring honor to the house, not the house to the owner*», «*The house shows the owner*», «*Grace your house, and not let that grace you*», «*A hundred men may make an encampment, but it takes a woman to make a home*».

«Отбасы» концептісінде бала рөлі ерекше, сондықтан «отбасы – бұл балалы үй» деп тұжырымдауға толық негіз бар. Қазақ халқы үшін бала қасиетті ұғым, «*алыстан алты жасар бала келсе, алыстағы қария сәлем береді*» деп бекер айтылмаған. Баланың шат күлкісі мен қуанышына толы шаңырақ қана нағыз бақыттың өзі. Ол да қазақ паремиясында көрініс тапқан. Мәселен, «*балалы үй – базар, баласыз үй – қу мазар*» деп тегін айтылмаған. Қазақ үшін бала үлкен құндылық, өмірдің мәні мен сәні. Бала – қуаныш, шаттық сыйлаушы, бала – өмір ұзартушы. «*Балалы үйде ұрлық жатпайды*» деп баланың пәктігін, отбасының мәнін айтқан. Ал ағылшын мәдениетінде көп балалы болу олар үшін жат құбылыс, алайда баланың отбасы, үй болудағы ерекше рөлін жоққа шығармайды, отбасыны үйлі ететін бала екендігін былайша көрсеткен: «*Bricks and mortar make a house, but the laughter of children makes a home*», «*First a daughter, then a son, and the family's well begun*». Қазақ тілінде балаға қатысты мақал-мәтелдер көп. Ұрпақ жалғастырушы, өмірдің мәні мен ата-ананың қуанышы ретінде баланың рөлін қазақ халқы былайша көрсеткен: «*Үйің үй-ақ екен, ішінде ойнайтын баласы болса*» немесе «*Үйінде ұл-қызы бардың көгінде сөнбес жұлдызы бар*», «*Жалғыз ағаш үй болмас, жалғыз адам би болмас*».

Отбасы концептісімен тең дәрежеде қолданылатын үй сөзі, үйім – ыстық ұйым, туған жерім, отаным деген сияқты ойларға жетелейді. Сондықтан «отбасы – бұл ыстық ұя» деп нық айта аламыз. Ағылшын мәдениетінде әйгілі сөз бар «*An Englishman's home is his castle*» немесе «*My house is my castle*», ал ол өз кезегінде қазақтың «*Өз үйім өлең төсегім*» деген сөзіне тура келеді, яғни екі тіл мәдениетінде семантикалық тұрғыдан толық сәйкестік байқап отырмыз. Ағылшын тілінде «castle» сөзі ағылшын тарихындағы монархиялық билік жүйесімен байланыстырса, ал қазақ мәдениетінде «өлең төсегім» деп лирикалық, эмоциялық сезімді байқаймыз. Этимологиясы әртүрлі болғанымен, мағынасы жағынан бірдей. Үй отан, ыстық ұя, бақытты шақ сияқты ойлармен байланыстыралады. Мысалға, ағылшын тілінде: «*Home is where the heart is. East or West – home is best. There is no place like home. Dry bread at home is better than roast meat abroad*», ал қазақ тілінде: «*Жақсы да болса – өз үйім, жаман да болса – өз үйім, кең сарайдай боз үйім, Туған үйдің түтіні жылы, туған ананың күтімі жылы*».

Жалпы алғанда қазақтың қонақжай халық екенін барша әлем біледі, сондықтан келесі мағыналық топ **«отбасы – қонайжылылық»** деп алууды жөн көрдік. Бала тәрбиесінде көбіне ата-аналары балаларына *«Ішілмеген ас күлмен тең, кісі кірмеген үй көрмен тең»* үйіңнен қонағың арылмасын деп бата беріп жатады. *«Үйіңе қонақ келсін, алыстан сұрап келсін», «Үй баласымен базарлы, қонағымен ажарлы»,* – деп қонақ келсе мәз болып қарсы алууды, қонақжайлылық танытуға тәрбиелейді. Қазақ халқында *«Қуыс үйден құр шықпас»* деп келген қонаққа барынды беріп, қонаққа пана ыстық сумен болса да бойларына әл беруді жөн көретін қарапайымдылық, қонақжайлылық танытылып отырған. *«Үй иесі мейірлі отырса, қонақ көңілді отырады», «Атасыз үй болса да, ассыз үй болмайды»* деп келген қонаққа әрбір үй иелері дастархан жайып, барын салып, қуана қарсы алғаны ата заманнан келе жатқан тәлім-тәрбиесі. Ал ағылшын мәдениетінде қонақ күту этикеті мүлдем басқаша, қазақ ұғымындағы біріншісі – арнайы қонақ, екіншісі – құдайы қонақ, үшіншісі – қыдырма қонақ, төртіншісі – қылқыма қонақ деген түсініктер ағылшын мәдениетінде мүлдем жоқ, қонақ алдын ала өзінің келетінін хабарлап қана келеді. Ағылшын тілінде үй мен қонақжайлыққа қатысты мақал-мәтелдерді таба алмадық, алайда қанатты сөздер бар: *The heart of hospitality is when people leave your home they should feel better about themselves, not better about you.*

Ұлттық сезім, патриотизм, отанға деген махаббат отбасыдан, отбасы тәрбиесінен басталатыны бізге анық. **«Отбасы – бұл отанын»** мағыналық тобының қазақ тіліндегі репрезентанттарын жекелеген мысалдарды таптық: *Отан – отбасынан басталады, Отбасы – ошақ қасы, Отбасының өнегесі – Отан өнегесі. Отан – қуат, Отбасы – шуақ.* Ал ағылшын тілінде отан мен отбасы ұғымдарын байланыстыратын мақал-мәтелдерді таппадық. Отанға деген махаббат ана сүтінен, әке тәлімінен және ата-ана тәрбиесінен басталатыны бәрімізге анық, ал ағылшын тілінде отан мен отбасын байланыстыратын құндылықтарды сипаттайтын мақал-мәтелдерді таба алмадық.

«Отбасы – бұл әйел» мағыналық тобының вербалдануының ауқымы мен қолданысы өте кең. Отбасы – адам өміріндегі маңызды қадам және көбінесе серіктес таңдауымен анықталады. Некенің сәтті өтуі үшін халық екінші жартысын таңдау туралы бірқатар фольклорлық ескертулер мен ұсыныстар жасады. Кейбір мақал-мәтелдерде

әйелді қалай таңдауға, онымен қарым-қатынас орнатуға қатысты кеңестер бар: *Анасына қарап қызын ал, Жақсы әйел – жарым ырыс, Жақсы әйел жаман еркекті түзетеді, Жақсы әйел – теңі жоқ жолдас, түбі жоқ сырлас, Жақсы әйел жарының жақсысын асырар, жаманын жасырар, Асыл әйел әрі еркек, әрі қатын.* Мұндай ақыл-кеңес беру ағылшын мәдениетіне де тән: *A woman's place is in the home, In a good family the husband is deaf and the wife blind, You can't be the head of a family unless you show yourself both stupid and deaf.* Ерді, әйелді, олардың қарым-қатынасын сипаттайтын мақал-мәтелдер қарастырылып жатқан тілдерде айтарлықтай үлкен топты құрайтынын байқадық. Қазақ және ағылшын тілдерінде ер мен әйелді салыстыратын мақал-мәтелдер біршама кездеседі: *Еркек – бас, әйел – мойын/ Man is the head of the family, woman the neck that turns the head, Еркекке жүрек керек, әйелге тірек керек. Еркек- үйдің егесі, әйел- үйдің иегесі. Жақсы әйел жаман еркекті ер қылады, жаман еркек жақсы әйелді жер қылады/ A good wife makes a good husband.* Тіпті Сүйінбай Аронұлы отбасылық қарым-қатынас туралы былайша жырлапты:

Жақсы жігіт ер-жұртының қаласындай,
Жақсы әйел әмме жұрттың анасындай,
Жақсыға ешкімнің де жаттығы жоқ,
Көреді бәрін де өз баласындай.
(Сүйінбай Аронұлы)

Сонымен, отбасы концептісі «әйел» концептісімен тығыз байланысты, өйткені отбасының ұйытқысы да жұлуы да, жүрегі де – әйел. Қазақ тілінде әйелге қатысты нақыл-сөздер де, мақал-мәтелдер де, қанатты сөздер де, көркем шығармалар да, проза да жетерлік. Тіпті «әйел», «қазақ әйелі» концептілеріне арналған ғылыми жұмыстар да бар, мәселен А. Смайловтың «Әйел» концептісін қалыптастыратын тұрақты тіркесердің лингвомәдени сипаты», А.М. Байғұтованың «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты» атты жұмыстар «әйел» концептісін әр тұрғыдан қарастырған.

Қазақ тілінде жақсы әйел мен жаман әйел бейнесі карама-қарсы қойып сипаттайтын, бейнелейтін мақал-мәтелдер баршылық: *Жақсы әйелдің қолы ұзын, жаман әйелдің тілі ұзын. Жақсы әйел – ырыс, жаман әйел – ұрыс. Жақсы әйел – зейнет, жаман әйел – бейнет. Қатын оңса – қазына, оңбаса – қаза. Атың жебір болса, құдайдың бергені, қатынын жебір болса, құдайдың ұрғаны.* Сонымен қатар, әйел

тақырыбындағы қазақ мақал-мәтелдерінде әйел болмысына жалқаулық, ақымақтық сияқты қасиеттерді жатқызады: *Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа, Жалқау әйелдің төсегі түске дейін жиылмас, Салақ қатынның үйінен сабақты ине табылмас, Қатынын жаман болса, мейманың кетеді, Алғанын жаман болса, көңілін жарым, Жаман әйел үй бұзады, Жаман қатын бейнет, Жаман қатынның мінезі қыйсық келер, сөзі сұйық келер.* Әйел мінезін, болмысын сипаттауда жағымсыз коннотациямен қоса, оның ерекше рөлін, отбасыданы орнын, отбасы ұйытқысы екендігі де тілде былайша көрініс тапқан: *Әйелі жоқ үй жетім. Әйел – үйдің қазығы. Үйді қырық еркек толтыра алмайды, бір әйел толтырады. Еркек сергек ұйықтаса, ырыс бітеді, әйел сергек ұйықтаса, жұмыс бітеді. Жақсы таз басын жасырмайды, Жақсы әйел асын жасырмайды.*

«Отбасы» концептісінің мәні «**Отбасы – отбасы мүшелері**» мағыналық тобы арқылы да ашыла түседі. Қазақ қоғамында бала тәрбиесінде әрбір отбасы мүшесінің еңбегі мен тәлім-тәрбиесі зор. Ол да қазақ паремологиясында көрініс тапқан: *Қарындасың – қарлығашың, Інісі бардың тынысы бар, ағасы бардың жағасы бар, Ағаның үйі – ақ жайлау, Келінің жаман болса, ұлыңнан көр, күйеуің жаман болса, қызыңнан көр, «Сіз», «біз» – деген жылы сөз, ағайынға жарасар, Ата – баланың қорғаны, Атаға баланың алалығы жоқ, Енесі тепкен құлынның еті ауырмас.* Қазақ тілінде *ата, ана, әке, ана, аға, бауыр, іні, қарындас*, әрбірі жеке тұрып концепт бола алады, өйткені әрбір сөздің астарында үлкен мағына, мәдени, рухани құндылық жатыр. Ағылшын тілінде де *ана, әке* рөлі және балалардың орны ерекше көрсетілген, әкесіне қарап ұлы, анасына қарап қызы тәрбие алатыны, үлкеннің орны бөлек екендігі былайша көрініс тапқан: *Like father, like son, Like mother, like daughter, Once a buffoon, never a good father of a family, A man can't get rich if he takes proper care of his family, No family has no ugly member, A deer is an elder to its family, When the head of the*

family dies, that family breaks up, In every family where there is a son, the head of an ox, goat or ram is cooked to be eaten by him with his friends, You can't be the head of a family unless you show yourself both stupid and deaf, First a daughter, then a son, and the family's well begun.

Қорытынды

Сонымен, «отбасы/family» концептісі мәні құрамына кіретін мағыналық топтар арқылы ашылады. Отбасының негізі, ең біріншіден, екі тілде де үй ұғымының негізінде ашылады, ол өз кезегінде екі тіл мәдениетін, тыныс-тіршілігінен, наным-сенімінен, ұлттық ерекшеліктерді, ұлт болмысын танытады. «Отбасы» концептісі ментальды ерекшеліктерді танытып, адам санасының тұңғыйығындағы білімдер мен құндылықтарды ерікті және еріксіз түрде «оятады», паремологияда түрлі семантикалық мағынада қолданылып, белгілі бір білімдер жүйесіне негізделеді. Олар антропоэлекті болып табылады. «Отбасы» концептісінің мағынасы құрамына кіретін репрезентанттар мен «отбасы» концептісінің семантикасын ашатын когнитивтік парадигмалар бойынша түсіндіріледі: 1) *отбасы – бұл үй*; 2) *отбасы – бұл ауызбіршілік*; 3) *отбасы – бұл балалы үй*; 4) *отбасы – бұл ыстық ұя*; 5) *отбасы – қонайжылылық*; 6) *отбасы – бұл отанын*; 7) *отбасы – бұл әйел*; 8) *отбасы – бұл отбасы мүшелері.*

«Отбасы/family» концептісі тілдік санада вербалдануы екі тіл мәдениетінде өзіндік ерекшелітері бар. «*Отбасы – қонайжылылық*», «*Отбасы – бұл отанын*» когнитивтік парадигмалары ағылшын мәдениетін айқын көрініс таппады, ол этностық, ұлттық, жеке мәдениетінің ерекшеліктерімен түсіндіріледі. «*Отбасы – бұл үй*», «*Отбасы – бұл әйел*», «*Отбасы – бұл отбасы мүшелері*» екі тілде де бірдей көрініс тауып, екі тілдің де ұлттық құндылықтарын айқындайды.

Әдебиеттер

- Әмірбекова Г.Р. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі. Фил.ғыл.канд. автореф. – Алматы, 2006. – 28 б.
- Әмірбекова А.Б. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшеліктері. Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2006. – 125 б.
- Байғұтұева А.М. «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты: фил.ғыл. канд. дис. – Астана, 2008. – 145 б.
- Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М., 1988. – С.15
- Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М., 2004. – 350 с.

Жаркынбекова Ш.К. Сопоставительная лингвоконцептология как новое перспективное направление в современной лингвистике // Жизнь языка и язык в жизни. Сб статей посвящ юбилею Э.Д. Сулейменовой. – Алматы, Қазақ университеті, 2005. – 475 с.

Күштаева М.Т. «Тары» концептісінің семантикалық құрылымы мен лингвомәдени мазмұны: фил.ғыл. канд. дис. – Алматы, 2002. – 192 б.

Сейдекенова А.С. Қазақ және француз тілдеріндегі «өзім-өзге» концептілері (мәтіндер негізінде): фил.ғыл. канд. дис. – Алматы, 2009. – 145 б.

Телия В.Н. Вторичная номинация и ее виды // Языковая номинация. – М.: Наука, 1977. – С. 129-221.

Кайдаров А.Т., Керимбаев Е.А. Этнолингвистические аспекты казахской ономотики // Известие АН Каз ССР. Серия филологическая, №3, 1990. – С.3-13.

Сейілхан А. Қазақ тіліндегі этнографизмдердің лингвомәдениеттанымдық мәні: филол. ғыл. канд. дис.: 10.02.02. – Алматы, 2001. – 154 б.

Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1998. – 198 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 12-том/ Құраст.: А.Үдербаева, О. Нақысбеков, Ж. Қоңыратбаева және т.б. – Алматы, 2011. 12-том. – О-С. – 752 б.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / жалпы редакциясы басқарған Т.Жанұзақов. Алматы: Daik Press, 2008. – 968 б.

Русско-казахский словарь. Том 2. О-Я. Алматы: Арыс, 2007. – 640 с.

Cambridge dictionary, 2012, – 722 с.

References

Amirbekova G.R. (2006). Konzeptilik qurylymdardyn poetikalıq matindegi verbalданu ereksheligi [Features of verbalization of conceptual structures in poetic text]. Fil.gyl.kand. avtoref. – Almaty. – 28 b. (In Kazakh)

Amirbekova A.B. (2007). Konzeptilik qurylymdardyn poetikalıq matindegi verbalданu erekshelikleri [Features of verbalization of conceptual structures in poetic text]. Filol. ғыл. kand. dis. – Almaty. – 125 b. (In Kazakh)

Baygutova A.M. (2008). «Qazaq әyeli» konceptisinin etnomädeni sipaty [Ethnocultural character of the concept of "Kazakh woman"]. fil.gyl. kand. dis. – Astana. – 145 b. (In Kazakh)

Cambridge dictionary. (2012).- 722 p.

Friedrich Ungerer, Hans-Jorg Schmid. (1996). An introduction to cognitive linguistics. Ungerer F. Schmid H.J. – 306.

George Lakoff, Mark Johnson. (1999). Philosophy in the flesh. The embodied mind and its challenge to western thought. Lakoff, George. 1999. – 624.

Gumboldt V. (1998). Yazık i filosofiya kulture [Language and philosophy of culture]. – M., 1988. – S.15 (In Russian)

Jerry A. Fodor. (1998). Concepts where cognitive science went wrong. Jerry A. Fodor 1998. – 174 p.

Zharkynbekova Sh.K. (2005). Sopotavitelnaya lingvokonceptologiya kak novoe perspektivnoe napravlenie v sovremennoy lingvistike // Jizn yazık i yazık v jizni [Comparative linguoconceptology as a new promising direction in modern linguistics // Life of language and language in life]. Sb statey posvesh yubileyu E.D. Suleymenovoy. – Almaty, Qazaq universiteti. – 475 s. (In Kazakh)

Kaydarov A.T., Kerimbaev E.A. (1990). Etnolingvisticheskie aspekti kazakskoy onomostiki [Ethnolinguistic aspects of Kazakh onomastics] // Izvestie AN Kaz SSR. Seriya filologicheskaya, №3. – S.3-13. (In Russian)

Kushtaeva M.T. (2002). «Tary» konceptisinin semantikalik qurylymy men lingvomädeni mazmuny [Semantic structure and linguistic and cultural content of the concept of "tary"]: fil.gyl. kand. dis. – Almaty, 2002. – 192 b. (In Kazakh)

Qazaq adebi tilinin sözdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. (2011). On bes tomдық. 12-том/ Qurast.: A.Uderbaeva, O. Naqısbekov, J. Qonıratbaeva zhane t.b. – Almaty, 12-том. – О-С. – 752 b. (In Kazakh)

Qazaq tilinin tusindirme sözdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. (2008). Zhalpy redakciyasie baskarğan T.Zhanuzakov. Almaty: Daik Press, 2008. – 968 b. (In Kazakh)

Russko-kazakskiy slovar [Russian-Kazakh dictionary]. (2007). Tom 2. O-Ya. Almaty: Arys. – 640 s. (In Russian)

Seydekenova A.S. (2009). Qazaq zhäne francuz tilderindegi «özim-özge» konceptileri (matinder negizinde) [Concepts of "own-other's" in Kazakh and French languages (based on texts)]: fil.gyl. kand. dis. – Almaty. – 145 b. (In Kazakh)

Seyilkhan A. (2001). Qazaq tilindegi étnografizmderdin lingvomädeniеттанымдық мәні [The linguistic and cultural significance of ethnographicisms in the Kazakh language]: filol. ғыл. kand. dis.: 10.02.02. – Almaty. – 154 b. (In Kazakh)

Smagulova G.N. (1998). Magmalas frazeologizmderdin ulttik madeni aspektileri [National cultural aspects of meaningful phraseological units]. – Almaty, Ғылым. – 198 b. (In Kazakh)

Ter-Minasova S.G. (2004). Yazık i mezhkulturnaya kommnikaciya [Language and intercultural communication]. – M. – 350 s. (In Russian)

Teliya V.N. (1977). Vtorichnaya nominaciya iie vidy// Yazıkovaya nominaciya [Secondary nomination and its types // Language nomination.]. – M.: Nauka, 1977. – S. 129-221. (In Russian)